

КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИНУТИХ КРАЇН СВІТУ

CONCEPTS OF THE DEVELOPMENT OF THE CLUSTER POLICY OF THE DEVELOPED COUNTRIES OF THE WORLD

У статті розглядається існуючий закордонний практичний досвід розвитку концепції кластеризації економіки, що є одним із сучасних напрямків регіональної економічної політики, спрямованої не тільки на активізацію соціально-економічного, а й інноваційного розвитку територій. В ході дослідження виявлено ряд світових тенденцій кластеризації економіки, визначено особливості кластерної політики. В результаті порівняльного аналізу кластерної політики в окремих країнах було виявлено основні моделі здійснення кластерної політики: дирижистську і ліберальну та сформульовано відмінність між ними. Виділено два основні підходи сучасної політики щодо підтримки формування кластерів: висхідний і спадний. Запропоновано угруповання регіонів в кластери за показниками, що відображають сукупність економічних характеристик регіонів. Виявлено та охарактеризовано фактори, що сприяють і перешкоджають розвитку кластерів. Уточнено сутність кластера як особливої інституційної форми організації бізнесу.

Ключові слова: кластер, кластерна політика, процес кластеризації економіки, кластерна ініціатива, модель, формування кластерів.

*The article examines the existing practical experience of developing the concept of clustering of the economy, which is one of the modern directions of regional economic policy, aimed not only at enhancing socio-economic but also innovative development of territories. It is determined that cluster policy in many countries acts as one of the effective forms of structural organization of relations in the internal environment, at the national and regional levels. As a result, in the economic theory and practice of territorial development management, the cluster approach has established itself as one of the dominant approaches. The study revealed a number of global trends in economic clustering, and identified the features of cluster policy. As a result of comparative analysis of cluster policy in individual countries, the main models of implementation of cluster policy were identified: dirigist and liberal, and the differences between them were formulated, which play a different role, given to the mechanisms of state regulation and market self-organization. A method of cluster analysis based on indicators that reflect the totality of economic characteristics of regions is proposed, which will make it possible to group regions into three groups of clusters. There are also two main approaches of modern policy for supporting cluster formation: ascending and descending. The essence of the upward approach is to ensure the efficient functioning of the market and the elimination of market deficits. The starting point is market-driven initiatives, with the government acting as an assistant and regulator, but it does not set rigid national and regional priorities. The Oriental approach is typical of modern Scandinavian countries, when the government sets regional and national priorities, formulates a stimulating perspective on the future (before shaping the process of dialogue), selects subjects to be involved in the dialogue. It is proposed to group regions into clusters by indicators that reflect the totality of economic characteristics of regions. The factors that contribute to and hinder the development of clusters have been identified and characterized. The essence of the cluster as a specific institutional form of business organization is specified. **Key words:** cluster, cluster policy, the process of clustering the economy, cluster initiative, model, formation of clusters.*

УДК 339.138 (045)

DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.5-10>

Шевченко А.В.¹

к.е.н., доцент,
доцент кафедри маркетингу,
Національний авіаційний університет

Хайдарова Т.М.²

старший викладач,
Національний авіаційний університет

Сабірова І.М.

старший викладач,
Національний авіаційний університет

Shevchenko Anna

National Aviation University

Khaidarova Tetiana

National Aviation University

Sabirova Indira

National Aviation University

Постановка проблеми. Посилення процесів глобалізації та міжнародної конкуренції вимагає формування нових підходів до регулювання соціально-економічного розвитку країн та їх територій. В умовах посилення глобальних інтеграційних процесів і прискорення перетворення економічних систем, які викликані політичними, економічними причинами, а також науково-технічним прогресом, потрібні нові інструменти забезпечення конкурентоспроможності економічних систем. Одним з таких інструментів, як показує досвід розвинених країн, є кластерна політика, яка здатна ефективно мобілізувати економічний потенціал і стимулювати економічне зростання.

Кластерна політика в багатьох країнах виступає в якості однієї з ефективних форм структурної організації відносин у внутрішньому середовищі, на загальнодержавному і регіональному рівнях. Внаслідок цього, в економічній теорії та практиці

управління територіальним розвитком кластерний підхід утвердився як один з домінуючих підходів [7].

Тенденції розширення ролі кластерної політики торкнулися і економіки України. Сучасний розвиток економічного простору регіонів України вимагає формування нових підходів до розвитку інтегрованих форм господарювання, що враховують безліч факторів: внутрішні та зовнішні чинники регіоналізації, підвищення інноваційно-інвестиційної активності регіонів; розвиток перспективних форм територіально-економічної інтеграційної взаємодії всіх учасників господарської діяльності регіону, посилення регіональної та національної конкурентоспроможності; посилення глобалізаційних процесів та ін. У зв'язку з цим, все більшої актуальності набуває використання заходів кластерної політики, заснованих на упереджувальному стимулюванні пропульсивних

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7246-6964>

² ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5159-9336>

галузей (виробництв, що швидко розвиваються і розширюються), створення на основі кластерів «полюсів зростання» в економіці регіону та підвищенні на цій базі ефективності державної економічної політики в цілому.

Кластерна політика в останні роки стала одним з головних напрямків державної політики щодо підвищення національної та регіональної конкурентоспроможності в розвинених країнах та країнах, що розвиваються. У політиці економічного розвитку багатьох країн (Німеччина, Франція, Японія та ін.) зріс інтерес до концепції кластерів і кластерного підходу.

Кластерна політика широко поширена як у вигляді чітко визначеної системи заходів державного впливу, так і у вигляді інших політичних ініціатив, зокрема таких як регіональні стратегії або заходи з підтримки локальної системи виробництва. Основна перевага кластерної політики, полягає в тому, що вона надає високу значимість мікроекономічній складовій розвитку економіки, а також територіальному і соціальному аспектам економічного розвитку [3–5]. Крім того, кластерна політика використовує ефективні інструменти для стимулювання територіального розвитку, які проявляються в збільшенні зайнятості, підвищенні конкурентоспроможності територіальних виробничих систем, зростанні бюджетних доходів й інших позитивних результатах.

На сьогоднішній день особливістю процесу кластеризації економіки є активна роль державних органів влади у виявленні кластерів, підтримці кластерних ініціатив, стимулюванні їх розвитку та проведенні моніторингу ефективності процесів кластеризації. Основними завданнями реалізації кластерної політики на територіальному рівні є: розробка загальної концепції формування і розвитку кластерних структур; розподіл повноважень у сфері кластерної політики; підтримка кластерних ініціатив з розвитку передових галузей територій; створення і розвиток інфраструктури кластерів; формування структури і завдань учасників кластера та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Аналіз теоретичних підходів до формування та реалізації кластерної політики показав, що теорія кластерів заснована на економічній теорії національної інноваційної системи, управління регіональним розвитком і теорії економічної інтеграції [3–5; 9; 10]. Дмитро Васильківський, Михайло Войнаренко запропонували взаємопов'язану систему понять, які відображають розвиток регіональних освітніх кластерів, що розширює теоретичне уявлення про функціонування регіональної інноваційної системи [3], Юлія Вертакова, Володимир Плотников досліджують міжнародний досвід розробки та реалізації кластерної політики [4], Галина Самійленко досліджує теоретичні аспекти,

проблеми та перспективи практичного впровадження кластерних структур регіонів України [9].

Невирішена раніше частина загальної проблеми. В існуючих в Україні концепціях щодо започаткування процесу формування інституційного середовища для реалізації кластерної моделі розвитку економіки присутні декілька видів кластерів, але на жаль, ці документи поки що не отримали схвалення Верховної Ради України. Економічна політика держави не достатньо зорієнтована на кластерну політику, яка має стати її новим інструментом розвитку. В підготовлених проектах стратегій розвитку регіонів та окремих сфер діяльності в національному масштабі поняття «кластер» вже позиціонується, але в діючому законодавстві кластер та його види, інституційне середовище їхнього функціонування досі ще не знайшли свого відображення. Через відсутність достатнього інформаційного забезпечення, невірне та неповне розуміння принципів діяльності кластерних об'єднань, малі та середні підприємства недостатньо зацікавлені в об'єднанні у великі мережі. Формування кластерної політики розвитку економіки України потерпає також від відсутності інвесторів у зв'язку з інвестиційною непривабливістю, депресивністю регіонів та воєнним станом в країні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду кластерного підходу та кластерної політики в управлінні економічним розвитком регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Кластерна політика: моделі, етапи, цілі. Інтерес до концепції територіальних кластерів і кластерної політики в структурі економічного розвитку, як зарубіжних країн, так і України, особливо зріс в останнє десятиліття. Розвиток кластерів формалізовано в кластерній політиці, яка є інструментом забезпечення конкурентоспроможності економічного розвитку регіонів та отримала широке поширення практично у всіх країнах світу. В результаті порівняльного аналізу кластерної політики в окремих країнах, можна сформулювати дві основні моделі здійснення кластерної політики: дирижистську і ліберальну (табл. 1). Основна відмінність між ними полягає в різній ролі, що відводиться механізмам державного регулювання і ринкової самоорганізації.

Кластерна політика існує як в розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються. В залежності від складу учасників і структури, видів виробленої учасниками кластерів продукції і послуг, що надаються, в залежності від особливостей місцезнаходження, рівня і етапу розвитку, на яких вони знаходяться вона може бути різною. На основі аналізу розвитку кластерної політики в різних країнах світу можна зробити висновок, що необхідно реалізовувати «змішану» модель кластерної політики, здатну пов'язати інтереси держави і бізнесу на основі інфраструктури та коопераційних зв'язків.

Моделі кластерної політики

Країни	Модель кластерної політики	Концепція підтримки
Сінгапур, Швеція, Франція, Фінляндія, Словенія	Дирижистська	Основну роль відіграє активна державна (федеральна) політика розвитку кластерів
США, Великобританія, Австралія, Канада	Ліберальна	Кластер розглядається як ринковий організм. Роль центральної (федеральної) влади полягає в знятті бар'єрів для його природного розвитку

Джерело: сформовано за даними [3; 4]

При розгляді з процедурно-технологічних позицій, кластерна політика являє собою взаємопов'язану послідовність етапів, пов'язаних між собою, які функціонують на основі механізму кооперації, що дозволяє генерувати взаємне посилення конкурентних переваг територій [4].

Реалізація кластерної політики розвитку економіки територій визначає доцільність взаємодії різних структурних підрозділів органів державної влади та господарюючих суб'єктів – передбачуваних учасників кластера. Формування кластерів призводить до розвитку конкуренції між територіями, що дозволяє забезпечити залучення додаткових інвестицій в територію, які розвиваються. Здійснення кластерної політики спрямовано на можливість оптимізувати розвиток територій на основі застосування нових технологій, здатних ініціювати розвиток кластерних утворень під заздалегідь визначені цілі. Превалювання в економіці кластерів, а не окремо функціонуючих компаній дуже важливо для регіонального розвитку, особливо в тих випадках, коли спостерігається висока географічна концентрація підприємств взаємопов'язаних галузей. Розвиток кластера, як нової форми господарювання, економічної взаємодії і зв'язків, дозволяє досягти значного позитивного соціально-економічного ефекту в регіоні.

Кластерну політику доцільно формувати відносно груп регіонів, однорідних за рівнем загального економічного та інвестиційного розвитку. Для обґрунтування необхідного і достатнього складу показників, що характеризують зазначені групи, використовується метод кластерного аналізу за показниками, що відображають сукупність економічних характеристик регіонів (обсяг ВП, наявність основних фондів, обсяги виробництва (загальні і за видами діяльності), обсяг роздрібною торгівлі, інвестиції, інноваційна активність, чисельність населення та ін.). Це дозволить зробити угруповання регіонів в кластери.

Регіони першого кластера характеризуються розширеним типом відтворення, високим рівнем інвестиційної активності і податкового потенціалу, сприятливими умовами для функціонування інвестиційного комплексу.

Регіони другого кластера є відносно успішними з помірною інвестиційною активністю, характеризуються структурною перебудовою відтворення, активної економічної політикою, спрямованою на модернізацію економіки і досягнення стійкого економічного зростання.

Регіони третього кластера характеризуються стагнацією виробництва і основних фондів, слабо вираженою тенденцією створення нових виробництв, низьким податковим та інноваційним потенціалом, інвестиційні ресурси незначні і, як правило, через низьку інвестиційну привабливість перетікають в інші регіони країни. Стагнуючі регіони можуть вийти на траєкторію стабільного економічного зростання власними силами. Це можливо шляхом здійснення інноваційної модернізації промислових галузей, модернізації виробництва, стимулювання розвитку малого бізнесу, поліпшення інвестиційного клімату, пошуку нових ринків збут та ін. [9; 10].

Реалізація механізму територіального вирівнювання і згладжування просторової поляризації неможлива без підтримки провідних підприємств регіону, структурної перебудови економіки та максимального використання природного, кадрового та виробничого потенціалів. Політика просторового розвитку повинна бути спрямована, перш за все, на підтримку і розвиток існуючих економічних видів діяльності, зміцнення і диверсифікацію місцевої економіки, а також на залучення зовнішніх інвестицій. Можна зробити висновок, що кластерна політика, спрямована на стимулювання інвестиційної сфери, повинна реалізовуватися з урахуванням специфіки просторової структури економіки регіонів.

Світовий досвід використання кластерної політики стосовно управління розвитком територій дуже різноманітний. Розглядаючи практику застосування кластерної політики в розвинених країнах з ринковою економікою, необхідно відзначити такий важливий момент: відсутні єдині загальноприйняті, універсальні підходи і схеми створення і розвитку промислових кластерів території. Кожна держава розробляє власні підходи до утворення кластерів та управління ними і, відповідно, по-своєму організовує діяльність державних

органів, відповідальних за реалізацію національної промислової стратегії забезпечення конкурентоспроможності території (табл. 2).

Ця національна своєрідність визначається комплексом інституційних, культурно-історичних, соціально-демографічних, економіко-правових, технологічних та інших факторів. Таким чином виявляється, що кластерна політика реалізується, переважно, за допомогою національних і регіональних кластерних програм. Важливим елементом кластерної політики є визначення джерел фінансування і відповідальних за реалізацію даних програм організацій.

У таких країнах як Франція, Іспанія, Норвегія, Італія, Великобританія, Австрія, США, Фінляндія, Данія, процеси кластеризації отримали найбільш широке поширення. Можна виділити ряд чинників, що перешкоджають і сприяють створенню кластерів (табл. 3).

Аналіз головних галузевих напрямків кластеризації економіки зарубіжних країн дозволяє зробити наступні висновки: національні особливості існуючої кластерної політики визначають спрямованість кластерних ініціатив.

Вивчаючи досвід різних країн, проводячи його систематизацію і порівняльний аналіз, можна виділити два основні підходи (напрямки) сучасної політики щодо підтримки формування кластерів: висхідний і спадний.

Розглянемо їх сутність:

1) висхідний підхід зосереджується на забезпеченні ефективного функціонування ринку та

ліквідації ринкового дефіциту. Відправна точка – ініціативи, що породжуються ринком, при цьому уряд діє як помічник і регулятор, але не встановлює жорсткі національні та регіональні пріоритети. Цей підхід відповідає ліберальній моделі кластерної політики;

2) при спадному підході уряд (в процесі консультацій з галузями промисловості і дослідницькими агентствами) встановлює регіональні та національні пріоритети, формулює стимулюючий погляд на майбутнє (до формування процесу діалогу), вибирає суб'єктів, які будуть залучені до діалогу. Цей підхід характерний для сучасних скандинавських країн. Він відповідає дирижистській моделі кластерної політики.

Щодо стратегічних кластерних альтернатив, то вони визначаються національними особливостями і прийнятою кластерною концепцією. Кластерні політики країн відрізняються за рівнем втручання уряду в процес кластеризації; для оцінки доцільності кластерної стратегії розвитку території слід співвіднести рівень інвестиційного потенціалу і рівень інвестиційної активності [6]. В табл. 4. представлені результати аналізу досвіду розробки інструментів розвитку кластерів.

Кластер – особлива інституційна форма організації бізнесу. Досвід успішних економік світу показує, що кластерний підхід у державній політиці дозволяє підвищити ефективність взаємодії приватного сектора, держави, торгових асоціацій, дослідницьких і освітніх установ та інших організацій, а в підсумку, забезпечити зростання

Таблиця 2

Реалізація кластерної політики в світовій практиці

Країна	Державна підтримка	Бізнес	Кластер
Італія	Надання пільг на експорт товарів. Залучення інвестиційних ресурсів. Регулювання ринку праці, заохочення зростання кадрового потенціалу	Концентрація малих і середніх фірм в певній місцевості, об'єднаних в різні асоціації. Гнучке і рівноправне співробітництво підприємств	Меблево-інтер'єрний, харчової, легкої промисловості та ін.
Франція	Цілеспрямоване регулювання інноваційної діяльності. Стимулювання НДДКР для потреб промисловості. Бюджетні асигнування наукомістких видів бізнесу. Зниження податку на інвестиції в НДДКР	Концентрація підприємств навколо великої компанії	Парфумерно-косметичний, текстильний, харчової, виноробний і ін.
США	Розвиток науково-технологічного партнерства. Надання податкових кредитів та пільгового оподаткування підприємств, які здійснюють програми НДДКР. Залучення початкового капіталу	Концентрація підприємств в одному регіоні і максимальне використання природного, наукового, кадрового та інтеграційного потенціалу	Інформаційних технологій, кіноіндустріальний, автомобільний, аерокосмічний
Японія	Заохочення розвитку вузькоспеціалізованих регіонів. Залучення з-за кордону сучасних технологій	Концентрація середніх і дрібних підприємств навколо великої компанії	Електротехнічний, автомобільний та ін.
Фінляндія	Вкладення в сферу розвитку людського потенціалу. Формування рівня розвитку системи взаємодії наукових інститутів і галузей	Взаємодія великих, середніх і малих підприємств	Хімічний, поліграфічний, машинобудівний, електроустаткування, меблевий

Джерело: сформовано за даними [3; 4]

Таблиця 3

Фактори, що сприяють і перешкоджають розвитку кластерів

Фактори, що сприяють	Фактори, що перешкоджають
- Доступність факторів виробництва (сировина, кваліфіковані кадри і ін.) і мобільність у використанні місцевих ресурсів. - Можливості використання науково-інноваційного потенціалу вищої школи. - Традиції виробничо-технологічної кооперації.	- Відсутність механізму формування і функціонування кластера. - Відсутність підтримки з боку держави. - Неадекватність освітніх і науково-дослідних програм потребам промисловості та ринку. - Слабкі зв'язки між вищими та середніми професійними установами, НДІ та бізнесом. - Низька якість бізнес-клімату для виникнення і розвитку малого та середнього бізнесу в промисловості, допоміжних і забезпечують видах економічної діяльності (адміністративні бар'єри, фінансові ресурси та ін.). - Низька конкурентоспроможність більшої частини російських підприємств не тільки на світовому, але також на національному та регіональному ринках. - Короткостроковість горизонту планування і управління розвитком у більшості російських промислових підприємств (між тим, оцінки показують, що реальні вигоди від розвитку кластера з'являються тільки через 5-7 років). - Особливості менталітету і психології менеджерів.

Джерело: сформовано за даними [9; 10]

Таблиця 4

Склад комплексу інструментів підтримки і розвитку кластерів в різних країнах

	Інструменти кластерного розвитку						
	Пряма фінансова підтримка	Податкові пільги	Фонди впровадження інновацій	Державні програми по зниженню ризиків і відшкодування ризикових збитків	Спеціальні інститути розвитку і побудови мережевих структур	Координуючі органи влади	Захист інтелектуальної власності, цільове фінансування наукових досліджень
США	+	+		+	+	+	+
Франція	+				+	+	+
Японія	+	+		+	+	+	+
Швеція			+		+		+
Великобританія			+			+	+
Німеччина	+	+	+		+	+	+
Швейцарія			+				+
Нідерланди			+				+
Австрія		+			+		+
Австралія	+				+	+	+
Канада	+		+		+	+	+

Джерело: сформовано за даними [4; 9]

конкурентоспроможності на всіх рівнях господарської системи.

Феномен кластеризації, як економічної агломерації взаємопов'язаних підприємств, на деяких територіях відомі з часів ремісничого виробництва, а в класичному розумінні кластер розглядається як стійке територіально-галузеве партнерство підприємств і організацій однієї або декількох взаємопов'язаних галузей.

Світові тенденції розвитку кластеризації свідчать про актуальність і успішності застосування даної концепції в практичному досвіді багатьох зарубіжних країн. Єдиної концепції побудови механізмів кластеризації на сьогоднішній день не

вироблено, проте, кожна країна визначила свій набір успішних практик щодо реалізації елементів кластерної політики з урахуванням національних особливостей.

Висновки з проведеного дослідження. Основна мета кластерної політики – підвищення конкурентоспроможності економіки на основі формування і зміцнення інтеграційних відносин між організаціями різних сфер діяльності, що дозволяє більш ефективно використовувати науковий, кадровий, виробничий потенціали територій країни. Нинішній рівень якості обґрунтування кластерних проектів в Україні не є достатнім для їх ефективною реалізації. Його підвищення може бути

досягнуто за допомогою, по-перше, узагальнення та поширення позитивного досвіду країн світу (ЄС, США, Швейцарія, Австралія та ін.), по-друге, професіоналізацією діяльності з розробки та реалізації кластерних проектів, що забезпечується цільовою підготовкою (в системі підвищення кваліфікації) відповідних кадрів для бізнесових структур і державних органів. Механізм реалізації кластерної політики дозволяє забезпечити ефективну розробку і впровадження кластерних проектів. Він включає сукупність форм, методів та інструментів, інваріантними складовими яких є: інституційне забезпечення, в тому числі інститут державно-приватного партнерства; економіко-організаційне та фінансове забезпечення (стратегії, цільові програми, державне і регіональне замовлення на продукцію кластерів, державне стимулювання розробки інновацій, цільові кредити і субсидії та ін.); маркетингове й інформаційне забезпечення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року від 03 березня 2021 р. № 179". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202-2021-%D0%BF#Text>.
2. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки" від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#>.
3. Васильківський Д. М., Войнаренко М. П., Нижник В. М. Кластерна політика як чинник підвищення ефективності функціонування соціально-економічних систем. *Вісник економічної науки України*. 2017. № 1. С. 25–30.
4. Вертакова Ю., Плотников В. Разработка и реализация кластерной политики: международная практика. *ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. Серія Економіка: 6(171). С. 15–20.
5. Гласов П. В. Кластеризація економіки як ефективний механізм управлінського обліку витрат підприємств. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2018. № 14. С. 4–12.
6. Григорук П. М., Хруц Н. А. Інтегральне оцінювання рівня та динаміки інноваційного потенціалу регіону. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. № 3. С. 109–129.
7. Кизим М. О., Хаустова В. Є., Козирева О. В. Еволюція регіональної політики в Європейському Союзі. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 4 (1). С. 189–200.
8. Потапенко Т. П. Роль та місце інновацій у процесах кластеризації. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2018. № 1. С. 67–76.
9. Самійленко Г. М. Кластерні структури регіонів України: теоретичні аспекти, проблеми та перспективи практичного впровадження. *Проблеми та перспективи економіки та управління*. 2019. № 1. С. 155–165.
10. Шпак Ю. В. Кластерний підхід в управлінні територіальним розвитком України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 2 (25). С. 187–191.

REFERENCES:

1. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku vid 03 bereznia 2021 r. № 179 [On Approval of the National Economic Strategy for the Period Until 2030 dated March 3, 2021 No. 179]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202-2021-%D0%BF#Text>.
2. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky" vid 5 serpnia 2020 r. № 695 [On Approval of the State Strategy for Regional Development for 2021–2027" dated August 5, 2020 No. 695]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-n#>.
3. Vasylykivsky, D. M. Voynarenko, M. P. and Nyzhnyk, V. M. (2017) Klasterna polityka yak chynnyk pidvyshchennia efektyvnosti funktsionuvannia sotsialno-ekonomichnykh system [Cluster policy as a factor in improving the efficiency of socio-economic systems]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, vol. 1, pp. 25–30.
4. Vertakova Yu., Plotnikov V. (2015), Razrabotka y realizatsiia klasternoї polityky: mezhdunarodnaia praktyka [Development and implementation of cluster policy: international practice]. *VISNYK Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii Ekonomika*, vol. 6(171), pp. 15–20.
5. Glasov, P. V. (2018) Klasteryzatsiia ekonomiky yak efektyvnyi mekhanizm upravlinskoho obliku vytrat pidpriemstv [Clustering of the economy as an effective mechanism for management accounting of enterprise costs]. *Problemy innovatsijno-investytsijnoho rozvytku*, vol. 14, pp. 4–12.
6. Grigoruk, P. M. and Khrushchev, N. A. (2016) Intehralne otsiniuvannia rivnia ta dynamiky innovatsiinoho potentsialu rehionu [Integral assessment of the level and dynamics of innovation potential of the region]. *Marketynh i menedzhment innovatsij*, vol. 3, pp. 109–129.
7. Kizim, M. O. Khaustova, V. E. and Kozyreva, O. V. (2017) Evoliutsiia rehionalnoi polityky v Evropeiskomu Soiuzi [Evolution of regional policy in the European]. *Naukovyj visnyk Polissia*, vol. 4, pp. 189–200.
8. Potapenko T. P. (2018), Rol ta mistse innovatsii u protsesakh klasteryzatsii [The role and place of innovations in clustering processes]. *Visnyk Skhidnoevropeiskoho universytetu ekonomiky i menedzhmentu*, no. 1, pp. 67–76.
9. Samiilenko H. M. (2019), Klasterni struktury rehioniv Ukrainy: teoretychni aspekty, problemy ta perspektyvy praktychnoho vprovadzhennia [Cluster structures of regions of Ukraine: theoretical aspects, problems and prospects of practical implementation]. *Problemy ta perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, no. 1, pp. 155–165.
10. Shpak, Y. V. (2020) Klasternyi pidkhid v upravlinni terytorialnym rozvytkom Ukrainy [Cluster approach in the management of territorial development of Ukraine]. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*, vol. 2, pp. 187–191.